

३.५ बर्दिया जिल्लाका बेपत्ता नागरिक र मानव अधिकार

१. पृष्ठभूमि

इन्सेकले प्रकाशन गरेको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र अनुसार १० वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा राज्यपक्षबाट ८ सय २३ र माओवादीबाट १ सय ८ जना गरी ९ सय ३१ जना बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका छन्। यस अवधिमा बर्दिया जिल्लाकामात्रै २ सय १८ जना व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको थियो। बर्दिया जिल्लाका पीडित परिवारका अधिकार र जीविकासँग सम्बन्धित असङ्ख्य सरोकार रहेका छन्।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य बेपत्ता व्यक्ति विरुद्ध मात्र नभई उनीहरूको परिवार, साथीभाइ र उनीहरू बस्ने समाज विरुद्धको पनि अपराध हो। बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुसार कुनै पनि व्यक्ति अथवा समूहलाई बलपूर्वक गिरफ्तारी, नजरबन्द, अपहरण वा अन्य कुनै पनि रूपबाट कानुनी तथा नीतिगत संरक्षणको दयरा बाहिर राख्ने कार्यलाई जनाउँछ। यस्ता कार्य राज्यका निकाय वा व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहद्वारा गरिने उल्लेख गरिएको छ।

नेपालमा २००७ सालको क्रान्ति पश्चातको दिल्ली सम्झौताको विरोधमा जुटेका रामप्रसाद राईलाई बेपत्ता पारिएको घटनादेखि बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको लिखित अभिलेख पाइन्छ। २०१७ मा रामेछापका रुद्र भट्टराईलाई गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिँदैरि राज्यको संगलनता देखिने यस्ता घटनामा न्याय सुनिश्चित हुन सकेको छैन। प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पश्चात ०४९ मा रामेछापका भुवनलाल थापा मगर र २०५० मा प्रभाकर सुवेदीलाई बेपत्ता बनाएको अभिलेख भएपनि यस घटनाको सत्य र न्याय अझै स्थापित हुन सकेन।

२०४६ मा भएको प्रजातन्त्र प्राप्तिको आन्दोलन, त्यस पूर्वका घटना र सम्बन्धित प्रक्रियामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउन मानव अधिकार रक्षकहरूको अभियान पश्चात तत्कालीन सरकारका तर्फबाट छानबिन समिति गठन

गरियो। त्यसको स्थापनाका लागि नागरिक अभियानका तर्फबाट भएको प्रयासका कारण समितिमा इन्सेकका संस्थापक महासचिव प्रकाश काफ्लेलाई मनोनित गरियो। समितिले बेपत्ता व्यक्तिहरूको (३५ जना बेपत्तामध्ये पाँच जना मारिएको) विवरण सार्वजनिक गरेपनि सत्य स्थापना र न्यायको सम्बन्धमा ठोस सिफारिस गर्न सकेन। समितिको कायदेशि र कानुनी संरचनाका कारण त्यसो हुन सम्भव पनि थिएन।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्धताका दृष्टिअनुसार व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यप्रति द्वन्द्वरत पक्षले जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु पर्ने थियो। नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्ने क्रममा गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी गराउने र यस्तो कार्यका लागि सत्य निरूपण, मेलमिलाप तथा न्याय सम्पादनका लागि संयन्त्र गठन गर्ने भन्ने थियो। ढिलो गरी कमजोर कानुनी आधारमा गठित संयन्त्रले परिणाममुखी ढङ्गले कार्यसम्पादन गर्न सकेको छैन।

बर्दिया जिल्ला, द्वन्द्वरत पक्षबाट सबैभन्दा बढी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू भएको जिल्ला हो। यस जिल्लाका पीडित परिवारले भोगेका मनोसामाजिक पीडाको चक्र दुःखद छ। बर्दियामा सयौं व्यक्ति र परिवारको सम्पत्ति कब्जा गरी विस्थापित बनाइएको छ। इन्सेकले पीडित परिवारसँग गरेको परामर्शको आधारमा सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी मुद्दालाई परिवारले सामना गर्ने प्रमुख कानुनी समस्याका रूपमा प्रायः उल्लेख गरिएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका बालबालिका साहाराविहिन जस्तै हुन गई उचित स्याहार र शिक्षाबाट वञ्चित हुनु परेको छ।

शान्ति सम्झौता भएको १५ वर्ष पूरा

भइसकेको अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको बारेमा कुनै जानकारी बाहिर आउन सकेको छैन। तर पनि सत्य स्थापना र न्याय, परिपूरण तथा संरचनागत सुधारतर्फ ठोस पहल भएको छैन। जसका लागि परिवर्तन ल्याउन भनेर सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना भए। राजनीतिक परिवर्तन पश्चात तिनै पीडितको पक्षमा छलफल गर्न राजनीतिक तहले अवज्ञा गर्दै रह्यो।

द्वन्द्वकालीन घटनामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनको सत्यतथ्य स्थापित गरी न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सिफारिस गर्न गठन गरिएको आयोगको समय थप्दा पनि प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी कार्यान्वयन गर्न नसक्नुले पीडित परिवारको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनमा थप जटिलता थपिँदै गएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नाममा रहेको चलअचल सम्पत्ती भोग चलन गर्न कानुनी रूपमा भनै जटिलता आई कठिनाइपूर्वक जीवन बाँच्नु परिरहेको अवस्था छ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

इन्सेकले पीडितको न्यायको अभियानमा गरेको सहकार्यका आधारमा सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी सरोकार तथा परिवारले भोगेको मनोसामाजिक अवस्था र अन्यायको निरन्तरताले पैदा गरेको भय तथा आक्रोश प्रमुख समस्याका रूपमा देखिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्यको क्रममा गरिएका सम्पूर्ण राजनीतिक सम्झौता पालना भए पनि पीडितका सम्बन्धमा गरिएका सम्झौताप्रति गरिएको बेवास्ता खेदजन्य छ। यस अध्ययनले समग्रमा पीडितको न्यायका पक्षमा बकालत गर्ने उद्देश्य राखेको भए पनि विशिष्ट रूपमा बर्दिया जिल्लाको उदाहरण प्रस्तुत गरि बेपत्ताका सरोकार सम्बोधन गर्न राज्यको जवाफदेहितामाथि प्रश्न गर्नु रहेको छ।

३. अध्ययनको विधि

यो अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय श्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका रूपमा द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार, त्यस सम्बन्धमा कार्य गर्ने सङ्घसंस्था र सरोकारवालासँग गरिएको अन्तर्वार्ता र छलफल तथा दोस्रो श्रोतका रूपमा इन्सेकको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्रमा अभिलेख, बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन आयोगको वेबसाइटमा उल्लेखित प्रतिवेदनको सूचना, सञ्चार माध्यममा आएका समाचार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार

उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन 'बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य' लगायतका सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ।

४. बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पीडितका समस्या र सरोकार

नेपाल सरकारले ढिला गरी गठन गरेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका बारेमा छानबिन गरी अवस्था सार्वजनिक गर्न र दोषीलाई कानुनी कारबाही, पीडितलाई न्यायसहित परिपूरण, घटना दोहोरिन नदिन संस्थागत सुधारसहितको सिफारिस गर्न सकेको छैन। आयोगबाट उजुरी सङ्कलनको काम गरिएको भए पनि त्यसउपर गरिएको अनुसन्धान र अन्य प्रक्रियाको सार्वजनिक जानकारी प्राप्त भएको छैन। आयोगले सुरुआतमा आफूले पाएको समय सीमाभित्र पीडित परिवारबाट उजुरी लिने बाहेक अरु थप काम गर्न सकेन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग स्थापना भई काम गर्न शुरु गरेको सात वर्ष पूरा हुन लागदासम्म बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका प्रगति सार्वजनिक गर्न सकेको छैन।

सशस्त्र द्वन्द्व चलिरहँदा बलपूर्वक कब्जामा लिएर बेपत्ता पारिँदाको पीडा, आफन्तको खोजीमा सम्बन्धित निकायमा भौतारिँदाको दुर्व्यवहार र धम्की, त्यसैबीच परिवारप्रतिको जिम्मेवारीको बोझले पीडितका बृद्ध बुवाआमा, पत्नी र छोराछोरीहरूले मानसिक, सामाजिक, आर्थिक रूपमा विभिन्नखाले समस्या भेल्लु पत्थो। यी सबै समस्याकाबीच पीडित परिवारले आफ्नो ज्यान जोखिममा राखेर आफन्तको खोजीमा विभिन्न निकायमा भौतारिइरहे। पीडित परिवारले थप नयाँ समस्या भेल्लु परिरहेको छ। पीडित परिवार र सरोकारवालासँग गरिएको छलफलका आधारमा निम्न सरोकार र समस्या यस अध्ययनले प्राप्त गरेको छ।

४.१ चलअचल सम्पत्ति भोगचलन र हस्तान्तरणमा

कानुनी समस्या

पीडित परिवारले चलअचल सम्पत्ति कानुनी हकवालाका रूपमा हस्तान्तरण गर्न कानुनी समस्या भोग्नु परेको छ। यो अवस्थाले पीडित परिवारमाथि पीडा थपेको छ। पतिको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति आफ्ना नाममा ल्याई आर्थिक गतिविधि गर्न कानुनी अडचन ल्याएको छ। त्यस्तै सगोलमा भएको अचल

सम्पत्तिको अंशबण्डा विशेषतः जग्गा जमिनमा दाजुभाइवीच कानुनी अडचन खडा गरिदिएको छ। आर्थिक स्थायित्वको अभावले प्रदान गरिएका अधिकांश आधारभूत अधिकारबाट परिवारहरूलाई वञ्चित गरेको छ। उल्लेखनीय रूपमा, अधिकांश परिवारहरू सम्पत्ति उपभोगको अधिकारबाट वञ्चित भए।

मुलुकी संहिताको अध्याय ११ र धारा ४०, भूमि ऐन २०२१ को दफा २६ नेपालको कानूनले पीडितको परिवारलाई चल र अचल सम्पत्ति हस्तान्तरणको लागि मृत्यु प्रमाणपत्र पेश गर्न अनिवार्य छ। पीडित परिवारको भावनालाई कुनै ख्याल नगरी मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश प्राप्त गर्न परिवारलाई मृत्युको मिति, स्थान र कारण पेश गर्न आवश्यक छ। पति र बाबुआमाको नाममा रहेको सम्पत्ति आफ्नै नाममा हस्तान्तरण गर्न नसकेपछि यो कानुनी स्थितिले बेपत्ता पीडितका पत्नी र छोराछोरीलाई आफ्नो इच्छा विपरीत कस्टकर जीवन जिउन बाध्य बनाएको छ।

ठाकुरबाबा नपा-४ की ४० वर्षीया बुभौनी थारुले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएका पति खुसीराम थारुको अवस्था थाहा नपाउँदा अचल सम्पत्ति भोगचलनमा समस्या भोग्दै आएकी छन्। सगोल परिवारमा रहेको अचल सम्पत्ति जग्गाको अंश पतिका नाममा मात्रै आउने कानुनी व्यवस्था छ। पति मरेको वा बाँचिरहेको अतःपत्तो छैन। मृत्यु दर्ता बनाउन पतिको मृत्यु भएको भए लास नत अरु कुनै प्रमाण छन्। सगोलका परिवार छुट्टिएर बसेको छन्। सगोल परिवारमा रहेको अचल सम्पत्ति जग्गा अंशबण्डा गर्न बुभौनी थारुलाई परिवारबाटै दबाव आउने गरेको छ।

खुशीराम थारुलाई ०५८ फागुन २७ गते ठाकुरद्वारामा रहेको शाही नेपाली सेनाको क्याम्पबाट आएको समूहले ठाकुरबाबा नपा-३ गोदानामा घेरा हाली कब्जामा लिएर आफूसँगै लगेको थियो। कब्जामा लिएर बेपत्ता पार्ने नेपाली सेनाले अझैसम्म केही जवाफ दिएको छैन।

बुभौनी थारुको जस्तै व्यथा ठाकुरबाबा नपा-४ की ४१ वर्षीया पनिा थारुको पनि छ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको टोलीले पति धामु थारुलाई ०५८ चैत २८ गते राति ठाकुरद्वारामा रहेको शाही नेपाली सेनाको पोष्टबाट आएको समूहले एकैछिन काम छ भनेर लग्यो। शाही नेपाली सेनाले कहाँ लग्यो ? किन लग्यो ? र त्यसपछि

के गरे ? केही थाहा छैन। उनको अवस्था अहिलेसम्म पनि अज्ञात छ। कानुनी समस्या भोगिरहेको पीडितहरू मध्येमा बुभौनी र पनिा प्रतिनिधि पात्र मात्रै हुन्। उनीहरू जस्ता धेरै पीडित पत्नीहरू यो समयमा पिरोलिइरहेका छन्।

राजापुर नगरपालिका-१० हरिनगरकी ५६ वर्षीया देवनारायणी थारु रातो कार्ड प्राप्त मुक्त कमैया हुन्। पति छुनुवा थारुलाई २०५९ कात्तिक ३ गते आफ्नो खेतमा काम गरिरहेको अवस्थामा शाही नेपाली सेनाको टोलीले लगेपछि हालसम्म उनको अवस्था अज्ञात छ। बेपत्ता पतिको अवस्था थाहा पाउन तत्कालै आफैं र मानव अधिकार संस्थामार्फत सुरक्षा निकायमा खोजी गरिन्। पति बेपत्ता पारिएको १८ वर्ष पूरा भयो तर उनका पतिको कुनै अत्तो पत्तो छैन।

सरकारले मुक्त कमैया पुनर्स्थापना कार्य अन्तिम चरणमा रहेको भन्दै गर्दा उनले पति नभएका कारण जग्गा र अन्य सुविधा पाउनबाट वञ्चित हुनु परेको बताइन्। भूमिसुधार कार्यालय, गुलरियामा जग्गा आफ्नो नाममा गरिदिन भन्दा पति छुनुवा आफैं आउनुपर्ने, नभए उनको मृत्यु दर्ता ल्याउनुपर्ने भनियो। तर, पति देवनारायणीलाई जीवितै हुनु हुन्छ भन्ने विश्वास छ। उनको मृत्यु दर्ता गर्न मनले मानेन। उनले पति छुनुवालाई सेनाले कब्जामा लिएर गएको बाटोतर्फ हेर्दै कुनै छोडेकी छैनन्। 'लगेकै बाटो फर्केर अरु कोही मान्छे आइरहेको देख्दा आफ्नै मान्छे आइहाल्छ कि' भन्ने आशा लाग्छ।

देवनारायणी थारुको पनि व्यथा त्यही छ। पतिको नाममा रही अंशमा हक लाग्ने चलअचल सम्पत्ति पत्नी वा नजिकको हकदारले प्राप्त गर्न सम्बन्धित व्यक्ति आफैं उपस्थित हुनपर्ने, कसैलाई वारेस नाममा दिनुपर्ने, या उसको मृत्यु भई मृत्यु दर्ताको कागजात हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ। सशस्त्र द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सवालमा उनीहरू जिउँदो वा मारिइसकेको अवस्था कारणसहित राज्यले समयमा नै जानकारी दिएर निकास दिन नसक्दा दैनिकरूपमा पीडामाथि पीडा थपिएको छ।

नेपालको संविधानको धारा २५ अन्तर्गत व्यवस्था भएको सम्पत्तिको हक मौलिक हक अन्तर्गत पर्दछ। तर, सम्पत्तिको उत्तराधिकारसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा सामान्य अवस्थाको अनुमान गरिएकाले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको सम्पत्तिको अधिकारमा ठूलो असर परेको छ।

४.२ सामाजिक, सांस्कृतिक सहभागितामा अवरोध

बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएकाहरूमध्ये अधिकांशको आयआर्जन कृषिसँग सम्बन्धित थियो। जसमा घरमुली वयस्क पुरुषहरूको निर्णायक भूमिका रहने गर्दथ्यो। तिनै मानिस बेपत्ता पारिएपछि आश्रित परिवारमा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिकसहितका समस्याहरू थपिएका छन्। मृत्यु वा अवशेषको पुष्टिविना बेपत्ता पारिएकाहरूका परिवारहरूले मृत्यु प्रमाणपत्र नपाउने हुनाले आफ्नो हक लाग्ने कुरामा समेत पहुँच नहुनुका साथै भूमि जस्तो पीडितका सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्ने कानुनी लेनदेन गर्न पाएका छैनन्। बेपत्ता पारिएकाहरूको धेरै परिवारले आर्थिक, सामाजिक कठिनाइको सामना गर्नु परिरहेको छ।

ठाकुरबाबा नपा-४ सुतैयाका ४२ वर्षीया जयन्ती शाहीका पति हुकुमबहादुर शाहीलाई ०५८ चैत २४ गते ठाकुरद्वारामा रहेको बरख दल गुल्मबाट आएको सेनाले पक्राउ गरी बेपत्ता बनायो। पति बेपत्ता पारिएको १९ वर्ष पुग्दा पनि फर्केर आउँछन् कि भन्ने आसमा बाटो कुनै छोडेकी छैनन्। पति फर्कने आशमा बाटो कुनै गर्दा परिवार र समाजको भने उहाँलाई हेर्ने र गर्ने व्यवहार फेरिएको छ। परिवारका सदस्य र समाजले यतिका वर्षसम्म हुकुमबहादुर बाँचेको भए फर्किसक्ने र मरिसकेको भन्दै मृत्यु संस्कार गर्न दबाव दिन थालेका छन्।

पतिको अन्तिम संस्कार नगरी रातो पहिरन र सिन्दुर लगाउने गरेकोले परिवारका कुनै सदस्य विरामी भए वा कुनै घटना भएमा उक्त कार्यको अशुभ परिणाम भएको आरोप खेप्नु परेको छ। कतिपय परिवारमा सासूले आफ्नो छोराको अन्तिम संस्कार आफै गर्ने भनी धम्की दिने गरेको एक पीडितले बताइन्। राजापुर नपा- ६ महवाकी ३८ वर्षीया बेली थारुका पति फक्लु थारुलाई माओवादीको आरोपमा २०५९ कात्तिक ७ गते संयुक्त सुरक्षा फौजले पक्राउ गरी बेपत्ता बनायो। उनको अवस्था अज्ञात छ। दुई छोरालाई दुःख गरी हुकाएकी बेलीलाई पनि आफन्तबाट पतिको अन्तिम संस्कार गर्न दबाव आउन थालेको छ। घर र आफन्तमा कोही विरामी पत्थो। केही काम विग्रियो भने बेलीले उनका पतिको अन्तिम संस्कार नगरेकै कारण भएको हो भन्ने कुरा सुन्नु परेको छ। यी प्रतिनिधि उदाहरणहरू हुन्।

४.३ समुदायको परम्परागत संस्कार मान्ने बाध्यता

थारु समुदायमा दाजुको मृत्यु भएपछि देवरले

भाउजुसँग विवाह गर्ने परम्परा रहेको थियो। त्यो लामो समयदेखि अभ्यास भन्दा बाहिर रहेको थियो। तर सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मृतक र बेपत्ता पारिएका विशेष गरी थारु समुदायमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र मृतक व्यक्तिका पत्नीले देवरसँग विवाह गरेको घटनाले देवरले भाउजु विवाह गर्न पाउने संस्कारले बढवा पाएको छ। जुन महिला अधिकारको बर्खिलाप देखिन्छ। थारु समुदायमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र मृतक व्यक्तिका पत्नीले गोत्र भन्दा बाहिरको पुरुषलाई आफ्नो पतिको रूपमा भित्र्याएर विवाह गरेको घटना बाहिर आएको छ। बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्व पीडित महिला सञ्जालका अनुसार जिल्लामा ६ जना बेपत्ता पीडितका पत्नीले देवरसँग विवाह गरेका छन्। यस किसिमको विवाह हाडनाता भित्र पर्छ। जुन कानूनतः दण्डनीय पनि छ।

४.४ बेपत्ता व्यक्तिको मृत्यु अन्तिम संस्कार गर्न दबाव

बेपत्ता व्यक्तिका पत्नी र परिवारलाई बेपत्ता व्यक्तिको मृत्यु भएको स्वीकार गरी अन्तिम संस्कार गर्न दबाव दिनुको साथै बाध्य पारिएको छ।

४.५ मृत्यु दर्ता गर्ने क्रम बढ्दो

कतिपय बेपत्ता व्यक्तिका पत्नी र परिवारले चलअचल सम्पत्ति, राज्यले दिने गरेको सुविधा प्राप्त गर्न, पारिवारिक र सामाजिक दबाव थेग्न नसकि इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र बनाउन थालेका छन्।

४.६ पीडितका बालालिकालाई उच्च शिक्षा हासिल गर्न समस्या

बेपत्ताका घटनाले पीडितको न्यायसँगको पहुँचमाथि असर त पारेकै छ अझ सबैभन्दा बढी आर्थिक अवस्थालाई नकरात्मकरूपमा प्रभावित गरेको छ। घटना हुँदा ससाना रहेको छोराछोरी हुर्केर ठूला भएका छन्। उनीहरूलाई खानलाउन तथा शिक्षा दीक्षाका लागि खर्च बढेर गएको छ। सरकारले केही रकम राहत बाहेक थप व्यवस्था गरेको छैन। बेपत्ता पारिएका आफ्नो मान्छे जिउँदै छ कि भन्ने आश बाँकी नै भएकाले मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र बनाउन सकेका छैनन्। यसले उनीहरूलाई कानुनीरूपमा अचल सम्पत्ति उपभोगमा समस्या भइरहेको छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ ले बेपत्ता

पारिएका व्यक्तिको चलअचल सम्पत्ति भोगचलनसम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा केही बोलेको छैन। अवस्था पत्ता लगाउने, न्याय र परिपूरणका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने अधिकार मात्रै रहेको छ। बेपत्ता व्यक्तिका परिवारले आफ्नो व्यक्तिको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति विशेषत जग्गा कानुनी रूपमा आफ्नो नाममा नामसारी गरी भोगचलन गर्न पाउने गरी सरकारले निर्देशिका जारी गर्न पर्ने आवश्यकता रहेको बेपत्ता परिवार राष्ट्रिय सञ्जाल महासचिव भागिराम चौधरी बताउँछन्।

४.७ परिचय पत्र वितरण र पीडित परिवारको अपेक्षा

बेपत्ता पीडित परिवारले जटिलरूपमा भोग्नु परिरहेको आर्थिक, कानुनी अडचन, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायत सवाललाई तत्काल परिपूरणको रूपमा सरकारबाट सहयोग उपलब्ध गराउने आधारकारूपमा बेपत्ता व्यक्तिको परिवारलाई पीडित परिचयपत्र वितरण कार्य अगाडि बढाएको छ। परिचयपत्र वितरण कार्य २०७७ देखि बर्दिया जिल्लाबाट शुरु गरेको थियो। देशभर जम्मा बेपत्ता परिवारका ७ सय ९० जनालाई परिचयपत्र वितरण गरिएको छ।

बेपत्ता आयोगले तोकिएको समयमा छानबिन कार्य पूरा गर्न नसकिरहेको र पीडित परिवारले जीवनयापनमा भोग्नु परिरहेको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले परिचय पत्र वितरण गरी तीनै तहका सरकारमार्फत परिपूरणका कार्यक्रम ल्याएर परिचयपत्रको आधारमा कार्यान्वयन गर्ने भन्दै आएको छ। तर आयोगले परिचयपत्र वितरण गर्ने कार्य सुस्त रहेको छ। सरकारले पनि परिचय पत्र प्राप्त पीडित परिवारका लागि कहिलेदेखि कस्ता परिपूरणका कार्यक्रम ल्याउने हो सोसम्बन्धी निर्णय गरेको छैन।

५. निष्कर्ष

सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा जिल्लामा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था थाहा हुन सकेको छैन। द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारले आफ्नो मान्छे कुनै पनि दिन जीवितै फर्कने हुनु की ? भन्ने आशा मार्न सकेका छैनन्। शान्ति सम्झौतापछि पीडित परिवारले जुन आशा गरेका थिए त्यो पूरा होला भन्नेमा आशङ्का पैदा भएको छ। त्यो भन्ने उल्लङ्घनमा परिरहेको छ। द्वन्द्वरत पक्षले यसबारेमा सार्थक चासो दिइरहेका छैनन्। द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीका घटनाको सत्य थाहा पाउने मुख्य

अधिकारबाट नै पीडित परिवार वञ्चित भइरहेका छन्।

घटनाको सत्यतथ्य नै थाहा पाउन हिलाइ भइरहँदा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र उनीहरूको परिवार सबै भन्दा बढी दैनिक रूपमा पीडित हुन परिरहेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन आयोगले समयमा काम नगरिँदा पीडित परिवारले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कानुनी अडचन, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत समस्याबाट निरन्तर जेलिनु परेको छ। मुलुकी संहिताको अध्याय ११ र धारा ४०, भूमि ऐन २०२१ को दफा २६ ले पीडितको परिवारलाई चल र अचल सम्पत्ति हस्तान्तरणको लागि मृत्यु प्रमाणपत्र पेश गर्न आवश्यक छ। मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश प्राप्त गर्न परिवारलाई मृत्युको मिति, स्थान र कारण पेश गर्न आवश्यक छ। पति र बाबुआमाको नाममा रहेको सम्पत्ति आफ्नै नाममा प्राप्त गर्न नसकेपछि यो कानुनी स्थितिले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पत्नी र छोराछोरीलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाभन्दा बाहिर गएर कतिपय सन्दर्भमा मृत्यु दर्ता गर्न बाध्य बनाइएको देखिन्छ। सरकारले उनीहरूको मानव अधिकारको निरन्तर उल्लङ्घन गरिरहेको छ। राज्य बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारहरूको मानव अधिकारप्रति आफ्नो जिम्मेवारीसँग विमुख भएको पाइन्छ।

६. सुझाव

- ▶ बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई 'कानुनी रूपमा अनुपस्थित' भनी मान्यता दिने र दण्डहीनता अन्त्य गर्न सत्य पहिचानमा सक्रिय रूपमा काम गर्ने मध्यवर्ती राहत सहयोग उपलब्ध गराउने नयाँ नीतिको कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ।
- ▶ पीडित परिवारले सामना गर्नुपरेका समस्याहरूको पहिचान र सङ्कलन गरी जीवका र सामाजिक सरोकार सम्बोधन गर्न स्थानीय सरकार तथा प्रदेश सरकारलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्ने।
- ▶ नेपालको संविधानको धारा २५ अन्तर्गत सम्पत्तिको हक मौलिक हक हो। तर, सम्पत्तिको उत्तराधिकारीसम्बन्धी कानुन निर्माण गर्दा सामान्य अवस्थाको मात्र व्यवस्था गरिएकोले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको सम्पत्तिको अधिकारमा ठूलो असर परेको छ। त्यसलाई

- ▶ उपभोग गर्न सहजीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
 - ▶ तथ्य पहिचानको अभाव र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको सुस्त कार्यप्रणालीले लामो समयदेखि विद्यमान दण्डहीनतालाई बलियो बनाएको छ। कानुनी सुधार तथा कार्य सम्पादनका लागि सम्बन्धित सरोकारवालासँग पीडित, मानव अधिकार संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संयुक्त वकालतको आवश्यकता देखिन्छ।
 - ▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायको यथास्थितिले जटिलता उत्पन्न गरेको छ। तत्काल यसको सम्बोधन गर्न
- राजनीतिक दलको नेतृत्व समक्ष दवाव र वकालतको कार्यक्रम गर्नु आवश्यक छ।
 - ▶ मृतकका पत्नी सरह राज्य बेपत्ता व्यक्तिका पत्नीलाई पनि सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने नीति ल्याएर कार्यान्वयन गर्नु पर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ इन्सेकको द्वन्द्व पीडित पार्श्वचित्र,
- ▶ बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन आयोग को वेबसाइटमा उल्लेखित प्रतिवेदनको सूचना, सञ्चार माध्यममा आएका समाचार कटिड, र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन 'बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य।'
- ▶ <https://www.insec.org.np/victim>

